

## Godzinki Ms. Czart. 2944 – dzieło warsztatu Mistrza Rady Miejskiej Rouen

Stolica Normandii – Rouen – w drugiej połowie wieku XV stała się ważnym ośrodkiem produkcji iluminowanych ksiąg rękopiśmiennych. Złożyło się na to kilka przyczyn. Przede wszystkim wraz z końcem angielskiej okupacji Normandii, która trwała od roku 1419 do 1449, znacząco poprawiła się sytuacja ekonomiczna miasta. Dodatkowo jego położenie u ujścia Sekwany zapewniało bezpieczeństwo ekonomiczne bogatym kupcom i rodzinom mieszczańskim, z których wiele posiadało koneksje z dworem francuskim. Rouen, jako miasto szybko bogacących się mieszczan, ale także siedziba arcybiskupstwa, wkrótce stało się prężnym ośrodkiem artystycznym. Wytworzyła się liczna klientela chętna nabywać książki, zarówno te o tematyce religijnej, jak i świeckiej. Zamożna kapituła katedralna wydawała duże sumy pieniędzy na wykonanie ksiąg i utrzymanie bogatej biblioteki. W drugiej połowie wieku XV powstały w Rouen liczne, bogato dekorowane rękopisy Godzinek. Rada miejska natomiast zamawiała głównie kodeksy związane z historią i prawem, mające utwierdzać pozycję trzeciego stanu, który rywalizował z arystokracją, przede wszystkim zaś z klerem. Zamówienia te realizowali artyści w dużej mierze pozostający dla nas anonimowymi.

Rękopis Godzinek przechowywany w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie pod sygnaturą Ms. Czart. 2944 stanowi typowy wytwór środowiska artystycznego Rouen u schyłku średniowiecza. Kodeks został wykonany zapewne dla bliżej nieokreślonych przedstawicieli klasy średniej o imionach Nicolas i Pierrette, przedstawionych na stronach 155 i 157 jako adoranci świętych Mikołaja i Piotra (il. 11, 12). Według tradycji w wieku XVI rękopis miał należeć do Wilhelma de Nassau, księcia orańskiego. Wpis Izabeli Czartoryskiej z roku 1812 na pierwszej stronie kodeksu informuje, że modlitewnik ten był przechowywany w Domu Gotyckim w Puławach<sup>1</sup>.

Kodeks spisany jest teksturą, po łacinie, na 141 pergaminowych kartach o wymiarach 193 × 130 mm. Rękopis był przeznaczony do użytku Rouen, o czym świadczy zawartość kalendarza, tekst Godzin, a także litania zawierająca wezwania do lokalnych świętych biskupów – Mellona, Romana i Audoen'a (Ms. Czart. 2944, s. 187). Układ poszczególnych części modlitewnika również przywodzi na myśl stolicę Normandii. Rękopis rozpoczyna się kalendarzem (s. 1–24), po którym następują czytania z Ewangelii (s. 25–34), a następnie modlitwy *Obsecro te* (s. 34–41) oraz *O intemerata* (s. 41–49), obie napisane dla męskie-

---

<sup>1</sup> *Poczet pamiątek zachowanych w Domu Gotyckim w Puławach*, Warszawa 1828, nr 1475, s. 121; B. Miodońska, *Godzinki /Livre d'heures* [w:] B. Miodońska, K. Płonka-Bałus, *Puławska kolekcja rękopisów iluminowanych księżnej Izabeli Czartoryskiej*, katalog wystawy, Kraków 2001, nr kat. 5, s. 26.

go użytkownika. Po Jutrzni i Laudzie Godzinek o Matce Boskiej (s. 51–91) umieszczone zostały Sufragia do świętych (s. 91–99). Zabieg oddzielenia dwóch pierwszych części *Horae Beatae Mariae Virginis* od pozostałych sześciu za pomocą modlitw do świętych był zjawiskiem typowym w godzinkach roueńskich, a wywodził się z Anglii, gdzie taki układ był normą<sup>2</sup>. Po Sufragiach następuje dalszy ciąg Godzinek o Matce Boskiej (s. 101–144), a dalej modlitwy do świętych Barbary, Mikołaja i Piotra (s. 145–158), Psalmi Pokutne (s. 159–182), Litania do świętych (s. 182–92), Godzinki o Krzyżu św. (s. 193–198), Godzinki o Duchu św. (s. 199–204), Oficjum za zmarłych (s. 205–262). Na końcu wpisane zostały modlitwy w języku francuskim: *Doulce dame* (s. 263–274), *Doulx dieu* (s. 274–281) oraz *Sainte vraie croix* (s. 281–282). Oddzielenie Psalmów pokutnych od Oficjum za zmarłych jest cechą specyficzną dla Godzinek wykonywanych w Rouen w drugiej połowie wieku XV. Podobną kolejność tekstów możemy znaleźć na przykład w Godzinkach z lat pięćdziesiątych XV stulecia, przechowywanych w Kongelige Bibliotek w Kopenhadze (KB Thott 543 4<sup>o</sup>). Co ciekawe, owo rozdzielenie *Officium mortuorum* od Psalmów nie pojawiało się w licznych Godzinkach do użytku Salisbury, powstałych w Rouen w okresie ok. 1429–1449<sup>3</sup>.

Rękopis zawiera jedenaście całostronicowych miniatur, przedstawiających: *Nawiedzenie* (s. 71), *Adorację Dzieciątka* (s. 101), *Zwiastowanie pasterzom* (s. 111), *Ofiarowanie w świątyni* (s. 121), *Ucieczkę do Egiptu* (s. 127), *Św. Mikołaja adorowanego przez mężczyznę* (s. 155), *Św. Piotra adorowanego przez kobietę* (s. 157), *Ukrzyżowanie* (s. 193), *Zesłanie Ducha św.* (s. 199), *Nabożeństwo za zmarłych* (s. 205) oraz *Oplakiwanie* (s. 263). Co najmniej sześć kart zostało wyciętych<sup>4</sup>, brakuje bowiem miniatur, które w Godzinkach o Matce Boskiej tradycyjnie otwierały czytania z Ewangelii (zapewne *Czterech Ewangelistów*<sup>5</sup>), Jutrznę (być może *Zwiastowanie*), Sekstę (zapewne *Pokłon trzech króli*) oraz Kompletę (zapewne *Koronacja Marii*). Można także przypuszczać, że wyjątkowo obszerne modlitwy do św. Barbary były poprzedzone jej wizerunkiem.

Elementem dekoracji są również bordiury, zdobiące wszystkie strony rękopisu. Wypełnienie marginesów stanowią liście akantu, drobne kwiaty (lewkonie, nieśmiertelniki, przetaczniki, róże, dzwonki, barwinki, osty, chabry, bratki), owoce (poziomki, jagody, winne grona), ptaki, uzupełnione o punktowania. Identyczne, ale odwrócone wzory pojawiają się na stronach *recto* i *verso* poszczególnych kart, co wskazuje, że wykonując bordiury na odwrociach kart iluminator wykorzystywał rysunek po stronie *recto* przebijający przez pergamin.

<sup>2</sup> L. M. J. Delaissé, J. Marrow, J. de Wit, *The James A. de Rothschild Collection at Waddesdon Manor. Illuminated Manuscripts*, London 1977, s. 256, 262.

<sup>3</sup> Dostępne w Internecie: <[http://www.chd.dk/gui/bofh1\\_gui.html#Ora](http://www.chd.dk/gui/bofh1_gui.html#Ora)> (dostęp: 14.04.2011).

<sup>4</sup> Brak kart między stronami 24 i 25, 50 i 51, 116 i 117, 138 i 139, 144 i 145 oraz 158 i 159.

<sup>5</sup> Przedstawienia wszystkich czterech ewangelistów na jednej stronie, podzielonej na cztery części, były charakterystyczne dla Godzinek powstałych w Rouen (F. Avril, *Heures à l'usage de Rouen, dites de Chrétienne de France* [w:] Avril, N. Reynaud, *Les manuscrits à peintures en France 1440–1520*, Paris 1995, s. 172): Waddesdon Manor, The James A. de Rothschild Collection, Ms. 12 fol. 13; Nowy Jork, Pierpont Morgan Library, Ms. M. 167 fol. 13<sup>r</sup>, Ms. M. 1093 fol. 13<sup>r</sup>; Baltimore, Walters Art Gallery, Ms. W. 226 fol. 13; Paryż, Bibliothèque Mazarine, Ms. Faralicq 4 fol. 16; Cambridge (MA), Harvard University, Houghton Library, Ms. Typ 657 fol. 1.

Styl miniatur zdaje się wskazywać, iż są one dziełem jednego malarza bądź zespołu pracującego pod kierunkiem artysty o dominującej osobowości. Paleta barwna miniatur jest ograniczona. Dominuje w niej róż i błękit, które artysta szczególnie sobie upodobał jako kolory szat, ponadto pojawia się jasna zieleń, a sporadycznie – brąz i czerwień. Postaci to drobne, sztywne figurki, niewielkie w stosunku do otaczającej je przestrzeni. Są szczupłe, niekiedy zdają się wręcz wychudzone, jak Chrystus w scenach *Ukrzyżowania* (il. 1) i *Oplakiwania* (il. 2). Gesty sprawiają wrażenie kanciastych, co można zaobserwować na przykład w przedstawieniu *Zwiastowania pasterzom* (il. 3). Twarze postaci modelowane są za pomocą delikatnych szarości i różu, utrzymane raczej w chłodnych barwach z delikatnym rumieńcem na policzkach, tak że – zwłaszcza w przypadku kobiet – przypominają główki porcelanowych lalek. Oczy są dość duże, okrągłe, z wyraźnie zaznaczonymi powiekami. Brwi – delikatne u kobiet, krzaczaste u mężczyzn – artysta zaznaczał dość wysoko nad górnymi powiekami, nadając twarzom wyraz lekkiego zdziwienia. Nosy przeważnie są niekształtne, niekiedy zdarzają się proste, spiczaste (np. duchowni w przedstawieniu *Nabożeństwa za zmarłych*, il. 9, czy postaci stojące pod krzyżem, il. 1). Fizjonomie mają charakter stypizowany. Często pojawia się twarz mężczyzny w sile wieku, o długim, lekko spłaszczonym, mięsistym nosie i bujnej, ale niezbyt długiej brodzie.

Szaty, modelowane poprzez szrafowanie złotem malarskim bądź za pomocą zmienego natężenia barwy tkanin, są malowane poprawnie; jednak zbyt uproszczenia, jak w przypadku szaty Józefa w *Ucieczce do Egiptu* (il. 7), czy nadmierne komplikowanie układów fałdów (płaszcz Marii w tej samej scenie), powodują brak naturalności przedstawianych postaci.

Pejzaże są umowne, o charakterze addycyjnym, zredukowane do najbardziej podstawowych elementów o zgeometryzowanych kształtach. W tłach scen plenerowych możemy znaleźć kulisowo rozmieszczone szarobrązowe pagórki, porośnięte charakterystycznymi, „choinkowatymi” drzewkami, brunatne skały, sporadycznie – szare zabudowania, słabo widoczne gdzieś w oddali. Błękitne niebo często usiane jest równomiernie rozmieszczonymi gwiazdami. Architektura została przedstawiona w sposób dość umowny, intuicyjny, co można zaobserwować w przypadku niezbyt poprawnie oddanej stajenki w scenie *Adoracji Dzieciątka* (il. 5). Scenografia wnętr architektonicznych jest mocno uproszczona. Pomieszczenia o szarych ścianach z półkoliście wykrojonymi oknami, nakryte są sklepieniami krzyżowo-żebrowymi, podłogi zaś wyłożono zieloną posadzką. Stałym elementem wystroju wnętr są brokatowe tkaniny zdobne w wielkie wzory (il. 5, 9, 10–12).

Zarówno treść, jak i styl dekoracji malarskiej Ms. Czart. 2944 wskazuje na stolicę Normandii jako środowisko, w którym kodeks został wykonany, w szczególności zaś na krąg czołowego iluminatora Rouen drugiej połowy wieku XV, czynnego od około 1460 do 1480<sup>6</sup>, określanego dziś w trójaki sposób. Pierwsze z nadanych mu imion to Mistrz Genewskiego Rękopisu Latiniego. Został tak nazwany przez Johna Plummera<sup>7</sup> od przechowywanego

<sup>6</sup> C. Rabel, *Artiste et clientèle à la fin du Moyen Âge: les manuscrits profanes du Maître de l'échevinage de Rouen*, „Revue de l'Art”, nr 84, 1989, s. 48. Zdaniem F. Avrila, Mistrz był jeszcze czynny w latach osiemdziesiątych wieku XV (F. Avril, *La Normandie* [w:] Avril, Reynaud, o.c., s. 169).

<sup>7</sup> J. Plummer, *The Last Flowering. French Painting in Manuscripts from American Collections, 1420–1530*, katalog wystawy, New York 1982, nry 87–88.

w Genewie rękopisu *Li Livres dou trésor Brunetta* Latiniego (Genewa, Bibliothèque Publique et Universitaire, Ms. Fr. 160)<sup>8</sup>. Drugie i najbardziej znane z jego imion, zaproponowane przez François Avrila<sup>9</sup>, to *Maître de l'Échevinage de Rouen*, które można tłumaczyć jako Mistrz Rady Miejskiej Rouen. Pochodzi ono od ilustrowanych przezeń kodeksów przeznaczonych dla Bibliothèque des Échevins (Biblioteki Rajców Miejskich) w Rouen, które znajdują się dziś w Bibliothèque nationale w Paryżu (Jean de Courcy, *La Bouquechardièrre*, Ms. Fr. 2685<sup>10</sup>; *Chronique de Normandie* zwana *La Bouquechardièrre*, ok. 1460, Fr. 2623<sup>11</sup>; Boccaccio, *Dekameron*, 3. ćwierć XV w., Fr. 129; Wilhelm z Tyru, *Histoire d'Outremer*, 3. ćwierć XV w., Fr. 2629; *Chronique de Charles VI*; Jean Chartier, *Chronique*, ok. 1480, Fr. 2596)<sup>12</sup>. Z inicjatywy rajców miasta Rouen powstała jedna z pierwszych publicznych bibliotek we Francji<sup>13</sup>. Jednym z wczesnych zamówień była kopia kroniki Jeana de Courcy, *La Bouquechardièrre*, z ok. roku 1460 (Paryż, Bibliothèque nationale, Ms. Fr. 2685)<sup>14</sup>, od niej to Mistrz Rady Miejskiej Rouen nazywany bywa również Mistrzem Bouquechardièrre<sup>15</sup>. W atelier tego iluminatora powstały również liczne rękopisy Godzinek, z których większość była przeznaczona do użytku Rouen<sup>16</sup>. Kilka modlitewników ozdobionych przez Mistrza Rady Miejskiej Rouen świadczy o tym, że artysta był ceniony także poza Nor-

<sup>8</sup> Malarz był błędnie zidentyfikowany jako Jacobus ten Eyken, który jest udokumentowany jedynie jako skryba (<<http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/TourFr1450.asp>>, dostęp: 15.01.2007).

<sup>9</sup> Avril, *La Normandie* [w:] Avril, Reynaud, o.c., s. 169.

<sup>10</sup> F. Avril, *Jean de Courcy, La Bouquechardièrre* [w:] Avril, Reynaud, o.c., nr kat. 89, s. 171.

<sup>11</sup> F. Avril, *Chronique de Normandie* [w:] Avril, Reynaud, o.c., nr kat. 90, s. 171–172.

<sup>12</sup> <<http://mandragore.bnf.fr/jsp/rechercheExperte.jsp>> (dostęp: 14.04.2011).

<sup>13</sup> Rabel, o.c., s. 49.

<sup>14</sup> *Chronique de la Bouquechardièrre* została spisana między rokiem 1416 a 1422 przez Jeana de Courcy, pana na Bourg-Archard koło Rouen. W sześciu księgach autor opowiada historię starożytną, od potopu aż do narodzin Chrystusa. Na trzydzieści zachowanych rękopisów tego dzieła blisko połowa została wykonana w Rouen (Rabel, o.c., s. 50).

<sup>15</sup> Malarz ów, wraz ze swoim warsztatem, wykonał w sumie jedenaście kopii tego dzieła (<<http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/TourFr1450.asp>>, dostęp: 2.06.2007).

<sup>16</sup> To kodeksy przechowywane m.in. w Pierpont Morgan Library w Nowym Jorku: Ms. M. 1093 (Plummer, o.c., nr kat. 88, s. 67, <http://corsair.morganlibrary.org>, dostęp: 14.04.2011) oraz M. 167 (<<http://corsair.morganlibrary.org>>, dostęp: 14.04.2011), w kolekcji Jamesa A. Rothschilda w Waddesdon Manor: Ms. 12 (Delaissé, Marrow, de Wit, o.c., s. 247–264; Ch. de Hamel, *A History of Illuminated Manuscripts*, Oxford 1986, s. 183–184; S. Nash, *Between France and Flanders. Manuscript Illumination in Amiens*, London 1999, s. 203, 205), w Bibliothèque de l'Arsenal w Paryżu: Ms. 562, tzw. Godzinki Chrétienne de France, córki Henryka IV, księżnej de Savoie (H. Martin, Ph. Lauer, *Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque de l'Arsenal à Paris*, Paris 1929, s. 54, tabl. LXXIII; Delaissé, Marrow, de Wit, o.c., s. 262; de Hamel, o.c., s. 183–184; Rabel, o.c., s. 60, przyp. 81; Avril, *Heures...* [w:] Avril, Reynaud, o.c., nr kat. 91, s. 172), w Bibliothèque nationale de France: Ms. Lat. 13277 (de Hamel, o.c., s. 183–184.), w Bodleian Library w Oxfordzie: Ms. Douce 253 (O. Pächt, J. J. G. Alexander, *Illuminated Manuscripts in the Bodleian Library, Oxford*, t. I, Oxford 1966, s. 59, nr kat. 753; Delaissé, Marrow, de Wit, o.c., s. 262; de Hamel, o.c., s. 183–184), w Library Company of Philadelphia: Ms. 5 (<<http://www.leavesofgold.org/gallery/boh/hours01.html>>, dostęp: 14.04.2011) czy w Biblioteca Nacional w Lizbonie: Iluminado 42 (<<http://www.finns-books.com/fhour22.htm>>, <<http://www.testimonio.com/espanol/colecciones/scriptorium/rouen.htm>>, dostęp: 15.01.2007).

mandią. Avril wymienia Godzinki wykonane dla Étienne Bineta, przeznaczone do użytku Tours, gdzie też najprawdopodobniej zostały spisane, a następnie dostarczone roueńskiemu miniaturzyście, aby je ozdobił (Paryż, Bibliothèque nationale, Ms. Lat. 18030) oraz Godzinki do użytku Bourges, przechowywane w Ushaw College w Durham (Ms. 20)<sup>17</sup>.

Styl Mistrza Rady Miejskiej Rouen charakteryzują drobne, blade, sztywne postaci o dużych okrągłych oczach podkreślonych za pomocą szarych cieni. Jego paleta składa się z nieprzezroczystych, jakby matowych barw, z wyraźną skłonnością do chłodnych cieni. Intensywne kolory, wśród których przeważa błękit, róż, zieleń i oliwkowy brąz, są uwydatnione za pomocą złotego szrafowania.

Porównanie dekoracji krakowskich Godzinek z dziełami Mistrza Rady Miejskiej Rouen dostarcza interesujących wniosków. Miniatury rękopisu Morgan 1093 zaludniają smukłe, drobne w stosunku do powierzchni przedstawienia postaci, nakreślone dość wyraźną kreską. Czasem wydają się one nadmiernie wyszczuplone – jak na przykład najmłodszy z Trzech Króli na fol. 60<sup>v</sup>. Twarze kobiet są okrągłe, o wysokim, wypukłym czole, długim nosie, drobnych ustach i porcelanowobiałej karnacji. Fizjonomie mężczyzn są bardziej „mięsiste”, o szerokich, wysklepionych czołach i dużych nosach. Podobne twarze można znaleźć w krakowskim kodeksie. W Ms. Czart. 2944, podobnie jak w rękopisie Morgan 1093, postaci odziane są najczęściej w szaty różowe i błękitne. Alternacja barw ma bez wątpienia walory dekoracyjne, służy odrealnieniu przedstawień (il. 4). W obu kodeksach tło dla głównych bohaterów przedstawień często stanowią szkarłatne lub szafirowe, wzorzyste tkaniny (il. 5, 9, 10–12). Przestrzeń w pejzażach budowana jest za pomocą kulisowo zakomponowanych pagórków, porośniętych trójkątnymi, „choinkowatymi” drzewkami. Namalowanej trawie realizmu ma dodać równomierne szrafowanie. Ponieważ na zachowanych do dziś miniaturach Ms. Czart. 2944 brak przedstawień architektury, trudno dokonać jej porównania z licznymi wyobrażeniami budowli w Godzinkach ozdobionych przez Mistrza Rady Miejskiej Rouen. Możemy natomiast zaobserwować, że wnętrza architektoniczne w krakowskim rękopisie bardzo przypominają te namalowane przez miniaturzystę z Rouen. Podłogi wyłożone jasnozieloną posadzką, półkoliście zamknięte okna, często przysłonięte częściowo ozdobnymi tkaninami, stosunkowo płytka przestrzeń – to elementy wspólne dla obu rękopisów (il. 9).

Ze względu na wymienione wyżej podobieństwa natury stylistycznej: wyraźny kontur, ograniczoną paletę barw, sposób modelowania szat za pomocą szrafowania złotem malarzkim, dość surowy modelunek twarzy, uproszczenie pejzaży poprzez stosowanie zgeometryzowanych form, można stwierdzić, że przechowywany w zbiorach Czartoryskich rękopis powstał w warsztacie Mistrza Rady Miejskiej Rouen. Taką atrybucję potwierdza analiza ikonograficzna miniatur kodeksu. W krakowskich Godzinkach znajdujemy wiele rozwiązań znanych z prac Mistrza i jego uczniów. Jedną z najbardziej charakterystycznych kompozycji jest *Adoracja Dzieciątka* (il. 5). Na pierwszym planie klęczą Maria i Józef z nagim Dzieciątkiem pośrodku. Za nimi, po lewej stronie widać szopę przykrytą dwuspadowym, dziurawym dachem, który ma podkreślać nędzne warunki, w jakich miało miejsce Boże Narodzenie. Z kolei wspaniała szkarłatna tkanina w wielkie złote wzory w formie owoców granatu, która stanowi tło dla postaci Marii, przypomina o wysokiej randze wy-

<sup>17</sup> Avril, *La Normandie* [w:] Avril, Reynaud, o.c., s. 169.

darzenia. Za św. Józefem widać zwierzęta. Charakterystyczny jest zwłaszcza osioł, który spogląda za siebie, wykręcając długą szyję, upodabniającą go do lamy. Wokół rozciąga się pejzaż. Christopher de Hamel, pisząc o masowej produkcji rękopisów Godzinek u schyłku średniowiecza i wiążącej się z tym ogromnej powtarzalności układów i kompozycji, podał jako przykład właśnie malarstwo książkowe w Rouen w latach sześćdziesiątych, siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XV stulecia. Autor zestawił cztery sceny *Adoracji Dzieciątka*, wszystkie pochodzące z roueńskich *Livres d'heures* datowanych około 1470<sup>18</sup>, powstałych najprawdopodobniej w warsztacie Mistrza Rady Miejskiej Rouen (il. 6). Miniaturę z krakowskiego kodeksu można by umieścić obok tamtych jako kolejną i zapewne nie ostatnią realizację podobnego schematu. Źródeł takiego rozwiązania należy szukać w twórczości Mistrza Godzinek Księcia Bedford. Podobieństwa można zaobserwować, porównując krakowską *Adorację Dzieciątka* z przedstawieniem w Godzinkach wykonanych przez warsztat Mistrza Bedford, przechowywanych obecnie w John Rylands University Library w Manchesterze (Ms. Latin 164, fol. 74<sup>r</sup>)<sup>19</sup>.

Przedstawienie *Uciezki do Egiptu* w Ms. Czart. 2944 (il. 7) stanowi lustrzane odbicie miniatury w Godzinkach z kolekcji J. A. de Rothschilda wykonanych – podobnie jak Ms. Czart. 2944 – w warsztacie Mistrza Rady Miejskiej Rouen (Ms. 12 fol. 63<sup>v</sup>, il. 8). W krakowskim rękopisie Józef wraz z Marią i Dzieciątkiem, jadącymi na osiołku, kieruje się w prawo. Zwierzę dostojnie kroczy, z uniesioną przednią nogą, która wygląda jakby była całkiem pozbawiona kości. Zbliżone przedstawienia, ale o bardziej rozbudowanym drugim planie, zdobią również Godzinki Morgan 167 (f. 71<sup>r</sup>) i 1093 (f. 67<sup>r</sup>).

Można również wskazać kilka bliźniaczych (niekiedy stanowiących lustrzane odbicie) w stosunku do krakowskiego przedstawień *Nabożeństwa żałobnego*. Wszystkie pochodzą z *Livres d'heures* iluminowanych przez Mistrza Rady Miejskiej Rouen lub powstałych pod jego wyraźnym wpływem (il. 9)<sup>20</sup>. Scena ilustrująca tekst *Officium mortuorum* rozgrywa się we wnętrzu świątyni o półkolistych w wykroju oknach, na tle szerokiej, wzorzystej tkaniny. Przy wysokim, drewnianym pulpicie na kręconej kolumnie (służącej do regulacji jego wysokości) wyobrażono czterech duchownych o trójkątnych twarzach, odzianych w alby i kapy spięte okrągłymi złotymi kłami. Po lewej, ponad katafalkiem przykrytym błękitną tkaniną w złociste wzory, widnieje grupa rozmodlonych, zakapturzonych płaczków.

Wiadomo, że Mistrz Rady Miejskiej Rouen pozostawał pod wpływem późnych naśladowców Mistrza Bedford<sup>21</sup>. Ślady tych wpływów da się zauważyć również w Ms. Czart. 2944. W scenie *Zesłania Ducha św.* uderza kilka motywów zaczerpniętych z twórczości

<sup>18</sup> Są to wymienione wyżej rękopisy, a mianowicie: Paryż, Bibliothèque de l'Arsenal, Ms. 562 fol. 41<sup>v</sup>, Paryż, Bibliothèque nationale, Ms. lat. 13277 fol. 49<sup>r</sup>, Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 253 fol. 50<sup>r</sup> oraz Waddesdon Manor, Ms. 12 fol. 49<sup>r</sup> (de Hamel, *o.c.*, s. 183–184, il. 186–189).

<sup>19</sup> J. H. Marrow, F. Avril, *The Hours of Simon de Varie*, London 1994, s. 31, il. 10.

<sup>20</sup> Ms. Czart. 2944 s. 205; Berkeley, University of California, Bancroft Library Ms. 138 fol. 101<sup>v</sup>; Cambridge (MA), Harvard University, Houghton Library, Ms. Typ 657 fol. 145, Ms. Lat. 250 fol. 105 oraz – w nieco rozbudowanej wersji – Nowy Jork, Pierpont Morgan Library, Ms. M. 167 fol. 110<sup>r</sup>.

<sup>21</sup> Avril zwraca uwagę na styl, przede wszystkim na wygładzoną fakturę miniatur i pewien chłód kompozycji zauważalne w twórczości roueńskiego Mistrza (F. Avril, *La Normandie* [w:] Avril, Reynaud, *o.c.*, s. 169).



Mistrza Jeana Rolina II. Mam tu na myśli przede wszystkim odwróconego tyłem Apostoła, klęczącego po prawej stronie z uniesionymi rękami i podniesioną głową (il. 10). Podobnie upozowaną postać można znaleźć w miniaturach autorstwa Mistrza Jeana Rolina II w Godzinkach Simona de Varie (Haga, Koninklijke Bibliotheek Ms. 74G37a, fol. 29<sup>r</sup>)<sup>22</sup> oraz w paryskich Godzinkach przechowywanych w British Library w Londynie (Ms. Add. 25 695, fol. 139)<sup>23</sup>. W kręgu tego Mistrza w scenach *Zesłania Ducha św.* pojawia się również motyw szerokiej, rozpiętej w tle tkaniny zdobnej w wielkie złociste wzory, obecny w analogicznych przedstawieniach namalowanych przez Mistrza Rady Miejskiej Rouen, a także w rękopisie krakowskim<sup>24</sup>. Z kolei w Godzinkach w Walters Art Gallery w Baltimore (Walters 251), ozdobionych przez Mistrza Jeana Rolina II w połowie wieku XV na fol. 109 możemy znaleźć zbliżone do krakowskiego przedstawienie *Ukrzyżowania* z podobnym układem grupy mężczyzn po prawej<sup>25</sup>.

Poszukiwanie źródeł ikonograficznych miniatur powstałych w Rouen w twórczości paryskiego Mistrza Jeana Rolina II nie jest bezpodstawne. Warto bowiem zauważyć, że Simona de Varie, zleceniodawcę wspomnianych już Godzinek ozdobionych m.in. przez Mistrza Jeana Rolina II, łączyły z Rouen dosyć bliskie związki<sup>26</sup>. Prawdopodobnie dlatego w litanii Godzinek Simona de Varie pojawiają się święci czczeni w Rouen – Romanus, Audoenus, Mellonius, Gildardus, Ansbertus i Severus<sup>27</sup>. Można przypuszczać, że za pośrednictwem Godzinek Simona de Varie lub jakiegoś innego kodeksu do Rouen trafiły rozwiązania stosowane przez Mistrza Jeana Rolina II, a wcześniej przez Mistrza Godzinek Księcia Bedford.

Analiza ikonografii krakowskich Godzinek utwierdza nas w przekonaniu, że ów rękopis nie jest arcydziełem, ale sprawnie wykonanym kodeksem średniej klasy, powielającym pewne wypracowane wcześniej schematy. *Adoracja Dzieciątka, Ukrzyżowanie czy Nabożeństwo żałobne* to realizacje obiegowych formuł ikonograficznych, stosowanych w warsztacie Mistrza Rady Miejskiej Rouen. Schematyzm wykonania rękopisu przejawia się nie tylko w powtarzaniu kompozycji poszczególnych scen figuralnych, lecz również w zastosowaniu określonego programu dekoracji kodeksu.

Wyposażenie malarskie krakowskiego modlitewnika najbardziej przypomina rękopis należący do kolekcji Jamesa A. de Rothschilda (Waddesdon Manor, Ms. 12), Godzinki wykonane ok. roku 1470 i – podobnie jak Ms. Czart. 2944 – przeznaczone do użytku

<sup>22</sup> Marrow, Avril, *o.c.*, tabl. 34.

<sup>23</sup> Avril, Reynaud, *o.c.*, nr kat. 12, s. 43.

<sup>24</sup> Naśladowca Mistrza Jeana Rolina II: Godzinki (Haga, Koninklijke Bibliotheek, 74F1, fol. 126<sup>v</sup>); Mistrz Rady Miejskiej Rouen: Godzinki (Nowy Jork, Pierpont Morgan Library, Ms. M. 167 fol. 106<sup>v</sup>, Ms. M. 1093 fol. 102<sup>v</sup>); Ms. Czart. 2944 s. 199.

<sup>25</sup> L. M. C. Randall, *Medieval and Renaissance Manuscripts in the Walters Art Gallery*, t. II, *France, 1420–1540*, cz. 1, Baltimore–London 1992, nr kat. 127, s. 128–132.

<sup>26</sup> Guillaume – brat Simona i jego bliski współpracownik – prowadził interesy w Rouen; wiadomo również, że miał tam dom, który otrzymał w prezencie od Karola VII, co może sugerować, iż Guillaume spędzał w Rouen dużo czasu (Marrow, Avril, *o.c.*, s. 125, 141, przyp. 51).

<sup>27</sup> Marrow, Avril, *l.c.*

Rouen<sup>28</sup>. Zdobi je czternaście miniatur: *Czterech Ewangelistów*, cykl *Dzieciństwa Chrystusa* ilustrujący Godzinki o Matce Boskiej, *Ukrzyżowanie*, *Zesłanie Ducha św.*, *Modlitwa Dawida*, *Nabożeństwo żałobne* oraz *Matka Boska z Dzieciątkiem adorowana przez fundatora*. Bezpośrednio pod miniaturą, podobnie jak w modlitewniku krakowskim, znajdują się trzy linijki tekstu. Hierarchia okazałości inicjałów i bordiur jest identyczna z tą w Ms. Czart. 2944 i również konsekwentna. Inicjały jednoliniowe, o trzonach wykonanych za pomocą złota płatkowego, są umieszczone na tle fiołkoworóżowym, podczas gdy korpusy liter wypełnia barwa błękitna (lub na odwrót). Inicjały dwu-, trzy- i czteroliniowe<sup>29</sup> stanowią odwrotność najmniejszych inicjałów: błękitne trzony są umieszczone na złotym tle (różowych trzonów brak w inicjałach tego typu). W rękopisie z kolekcji Rothschilda pojawiają się ponadto trzyliniowe inicjały rozpoczynające poszczególne oficja. Ich trzony są zbudowane z jasnoniebieskich, stylizowanych liści akantu, modelowanych bielą. Prosto-kątne pole jest wypełnione złotem malarskim, a we wnętrzu litery namalowano realistyczne rośliny. W krakowskim modlitewniku brak takich inicjałów. Winiетки interlinearne w obu rękopisach składają się z błękitnych i różowych segmentów ozdobionych (podobnie jak tła najmniejszych i trzony większych inicjałów) wzorkami z białej farby, oddzielonych niekiedy za pomocą złotych prostokątów.

Stopniowanie okazałości bordiur w Ms. Czart. 2944 dokładnie odpowiada systemowi zastosowanemu w rękopisie Waddesdon Manor 12. W obu kodeksach marginalia przybierają trojaki formy. Najbardziej okazałe bordiury towarzyszą miniaturom oraz rozpoczęciom ważnych tekstów, które nie zostały zilustrowane za pomocą obrazu. W tym drugim przypadku otaczają one kartę z czterech stron, a czasem – jak przy *Obsecro te* w krakowskim rękopisie – tylko z trzech. Jeżeli na stronie znajduje się tekst zdobiony inicjałem o wysokości dwóch wersów, wówczas jest on flankowany dwoma pionowymi pasami bordiury – okazalszym po stronie zewnętrznej i wąskim, wykonanym głównie piórkiem, od wewnątrz. W przypadku stron z tekstem o jedynie małych, jednoliniowych inicjałach ów wewnętrzny, wąski pas bordiury nie pojawia się. Zarówno w Ms. Czart. 2944, jak i w Ms. Waddesdon 12, zasada hierarchii dekoracji kart rękopisu była przez iluminatora przestrzegana z żelazną konsekwencją<sup>30</sup>.

Szczegóły dekoracji rękopisu dają nam obraz sposobu działania warsztatu iluminatorskiego, w którym powstał również krakowski kodeks. Mamy tu do czynienia z warsztatem profesjonalnym i dobrze zorganizowanym, którego wytwory charakteryzują się solidnym wykonaniem oraz konsekwentnie stosowanymi zasadami stopniowania okazałości dekoracji w zależności od rangi tekstu, któremu towarzyszy. Jednocześnie jednak poziom artystyczny miniatur zdobiących te księgi trzeba określić jako przeciętny. Ich program ikonograficzny realizuje schematy popularne w malarstwie książkowym Rouen w drugiej połowie wieku XV. Fakt, że jeszcze dziś jesteśmy w stanie znaleźć tak wiele kompozycji o identycznych układach daje pewne pojęcie o tym, na jaką wielką skalę produkowano wówczas iluminowane rękopisy, zwłaszcza modlitewniki. Duża liczba kodeksów, które wyszły z warsztatu Mistrza Rady Miejskiej Rouen świadczy o tym, że dysponował on licz-

<sup>28</sup> Delaissé, Marrow, de Wit, o.c., s. 247–264.

<sup>29</sup> W Ms. Czart. 2944 brak jest inicjałów czteroliniowych.

<sup>30</sup> Por. Delaissé, Marrow, de Wit, o.c., s. 249–251.



nym i dobrze wyszkolonym zespołem uczniów, którzy wiernie naśladowali jego styl i kopiowali dzieła. Rozróżnienie poszczególnych rąk w obrębie jednego rękopisu bądź przypisanie dekoracji całych kodeksów różnym uczniom Mistrza to trudne zadanie, wymagające pogłębionych badań nad *oeuvre* jego atelier. Celowa unifikacja stylu łączy się z surowością i schematyzacją przedstawień. Czasem można odnieść wrażenie, iż malarzom zdarzało się kopiować elementy kompozycji bez zrozumienia tego, co przedstawia wzorzec. Jako przykład może tu posłużyć miniatura z *Oplakiwaniem* w krakowskim kodeksie (il. 2), gdzie po lewej stronie w trawie, obok kości do gry, zostały ukazane dwa złotawobrazowe wałeczki podzielone na segmenty, w pierwszej chwili trudne do zidentyfikowania. Identyczny przedmiot, widniejący na miniaturze w roueńskich Godzinkach przechowywanych w Walters Art Gallery w Baltimore (Ms. W. 226 fol. 124), został określony przez Lilian Randall jako „gold cloth (?)”<sup>31</sup>. W obu przypadkach jest to najprawdopodobniej zniekształcone przedstawienie trzydziestu srebrników. Często ukazywano je w trzech rządach po dziesięć monet, tak jak na miniaturze z wizerunkiem świętej rany i *armae passionis*, włączonej do Godzinek Marszałka Boucicaut (Paryż, Musée Jacquemart-André, Ms. 2 fol. 242)<sup>32</sup>. Dokonana przez iluminatora redukcja trzech rzędów do dwóch zatraciła sens przedstawienia. Ze względu na ogromną powtarzalność kompozycji oraz swego rodzaju „standaryzację” dekoracji kodeksów, które wyszły z warsztatu Mistrza Rady Miejskiej Rouen, François Avril postawił hipotezę, że w atelier roueńskiego Mistrza musiał funkcjonować wykonany przezeń wzorcowy egzemplarz Godzinek<sup>33</sup>. Rękopis ów stanowiłby model służący czeladnikom przygotowującym liczne, „uniwersalne” modlitewniki, które później jako gotowy produkt trafiały na rynek<sup>34</sup>.

Wśród dzieł tego warsztatu można znaleźć również rękopisy o bardziej indywidualnym charakterze. Jednym z nich są wspomniane już tzw. Godzinki Chrétienne de France, przechowywane w Bibliothèque de l’Arsenal w Paryżu (Ms. 562). Na fol. 18<sup>v</sup> została ukazana para adorująca św. Hermelanda (il. 13). Ich strój wskazuje, iż są to przedstawiciele klasy średniej, być może należący do parafii Saint-Hermeland, sąsiadującej z ratuszem Rouen; co więcej – długa, niemal czarna szata, w którą odziany jest mężczyzna, może zdaniem francuskiego badacza świadczyć, że ów człowiek należał do grona rajców miasta Rouen<sup>35</sup>. W krakowskich Godzinkach na s. 155 pojawia się przedstawienie podobnie ubranego mężczyzny, który adoruje św. Mikołaja (il. 12). *Per analogiam* można by stwierdzić, że Ms. Czart. został ufundowany przez członka rady miasta Rouen, być może o imieniu Nicolas, i jego żonę (Pierette?), której wizerunek zdobi s. 157 (il. 11). Nie sposób wszakże zaprze-

<sup>31</sup> Randall, *o.c.*, nr kat. 166, s. 315.

<sup>32</sup> M. Meiss, *French Painting in the Time of Jean de Berry. The Boucicaut Master*, London 1968, s. 131–133, tabl. 44.

<sup>33</sup> Avril, *Heures...* [w:] Avril, Reynaud, *o.c.*, s. 172.

<sup>34</sup> Wydaje się, że był to wzorzec nie tylko dla iluminatorów, ale także dla skryby przepisującego *Livres d’heures*, bowiem w modlitewnikach powstałych w tym atelier powtarza się charakterystyczny układ poszczególnych części, omówiony na początku artykułu. Spośród znanych mi rękopisów z warsztatu Mistrza Rady Miejskiej Rouen układ taki z całą pewnością prezentują: Ms. Czart. 2944, Ms. 12 (Waddesdon Manor, James A. Rothschild Collection) oraz Ms. Douce 253 (Oxford, Bodleian Library).

<sup>35</sup> Avril, *l.c.*

czyć, iż przedstawienia fundatorów, zwłaszcza kobiet, często były pozbawione indywidualnego charakteru, a w rękopisach wykonanych w samym Rouen w drugiej połowie wieku XV bardzo często pojawia się postać adorantki w różowej sukni z podniesionym stanem i w czarnym czepcu lub welonie<sup>36</sup>. Być może zatem długi ciemny strój mężczyzny nie odnosi się do faktycznie pełnionej przez niego funkcji, lecz stanowi jedynie powtórzenie jakiegoś wzoru lub jest całkowicie umowne.

Pozostaje jeszcze rozstrzygnąć kwestię datowania krakowskiego egzemplarza *Godzinek*. Barbara Miodońska określiła go jako dzieło powstałe ok. roku 1450<sup>37</sup>. Jednak jako że rękopis bez wątplenia został wykonany w warsztacie Mistrza Rady Miejskiej Rouen, czas jego powstania mieści się w okresie jego działalności, tj. w przedziale od lat sześćdziesiątych do osiemdziesiątych XV w. W Ms. Czart. 2944 nie pojawiają się jeszcze inicjały utworzone ze stylizowanych liści akantu, które są już obecne w modlitewniku Waddesdon 12, datowanym ok. roku 1470 w oparciu o ogólny wyraz stylistyczny miniatur, wykazujących pewne znamiona schematyzacji. Jednak w bordiurach kodeksu z kolekcji Rothschilda nie pojawia się jeszcze motyw, który upowszechnił się w ostatniej ćwierci stulecia, mianowicie podział pasów bordiur na geometryczne pola o tle jasnym lub złotym<sup>38</sup>. W krakowskich *Horae* na dwóch stronach (il. 1, 9) można znaleźć zaczątki takich romboidalnych podziałów. Pojawiają się one również ok. roku 1470 w Ms. Douce 253 w Bodleian Library w Oxfordzie<sup>39</sup>. W rękopisie Morgan 1093, datowanym przez Johna Plummera ok. roku 1470, motyw ten pojawia się częściej i w bardziej rozwiniętej formie<sup>40</sup>. Z kolei na kartach *Godzinek* Morgan 167, których czas powstania określa się podobnie, jest on jeszcze nieobecny<sup>41</sup>. Wspomniany modlitewnik w *Bibliothèque nationale* w Paryżu (Ms. lat. 13277) również jest datowany ok. roku 1470<sup>42</sup>. Z grupy omawianych rękopisów jedynie *Godzinki Chrétienne de France* (Paryż, *Bibliothèque de l' Arsenal*, Ms. 562) wskazuje się jako nieco późniejsze (ok. 1470–1475)<sup>43</sup>. Wydaje się jednak, że ok. roku 1470 w warsztacie Mistrza Rady Miejskiej Rouen zaczęto stopniowo wprowadzać nowe rozwiązania, do których należą inicjały utworzone z liści akantu oraz bordiury o podziałach geometrycznych. W tym też okresie wykonano najprawdopodobniej *Godzinki* z kolekcji Czartoryskich, przy czym bardziej precyzyjne określenie czasu ich powstania jest niemożliwe ze względu na brak datowanego rękopisu, który stanowiłby punkt odniesienia dla całej wymienionej grupy.

<sup>36</sup> Ms. Czart. 2944 s. 157; Nowy Jork, Pierpont Morgan Library, Ms. M. 167 fol. 153<sup>r</sup>, Ms. M. 1093 fol. 145<sup>r</sup>; Paryż, *Bibliothèque de l' Arsenal*, Ms. 562 fol. 18<sup>v</sup>; Aix-en-Provence, *Bibliothèque Municipale*, Ms. 22 s. 309; Paryż, *Bibliothèque Mazarine*, Ms. Faraliqu 4 fol. 123; Cambridge (MA), Harvard University, Houghton Library, Ms. Typ 657 fol. 197.

<sup>37</sup> Miodońska, *o.c.*, s. 26.

<sup>38</sup> Delaissé, Marrow, de Wit, *o.c.*, s. 247, 264.

<sup>39</sup> Pächt, Alexander, *o.c.*, s. 59, nr kat. 753.

<sup>40</sup> Plummer, *o.c.*, s. 67.

<sup>41</sup> <<http://corsair.morganlibrary.org>> (dostęp: 14.04.2011).

<sup>42</sup> De Hamel, *o.c.*, s. 185.

<sup>43</sup> Avril, *Heures...* [w:] Avril, Reynaud, *o.c.*, nr kat. 91, s. 172.

Krakowski modlitewnik jest jednym z licznych zachowanych do dziś kodeksów, których dekoracja powstała w warsztacie Mistrza Rady Miejskiej Rouen. Iluminator ten miał wielu uczniów, którzy w mniej lub bardziej akuratywny sposób naśladowali jego styl i kompozycje<sup>44</sup>. Choć rękopis w Bibliotece Czartoryskich to dzieło dość bliskie w charakterze twórczości artysty, to różnica poziomu artystycznego dekoracji Ms. Czart. 2944 w stosunku do prac Mistrza jest znaczna; wiele elementów zdradza też automatyczne kopiowanie wzorów. Dodatkowo przy silnej stereotypizacji trudno o miarodajne i ostateczne stwierdzenia. Uważam jednak, że w oparciu o analizę zarówno stylu, jak i ikonografii przedstawień, rękopis z kolekcji Czartoryskich śmiało można uznać za dzieło warsztatowe Mistrza Rady Miejskiej Rouen. Przechowywany w Krakowie kodeks stanowi doskonały przykład malarstwa książkowego, którego specyficzny, jednolity charakter u schyłku średniowiecza zawdzięczamy prężnej działalności naśladowców owego Mistrza, pracującego na zlecenie rajców miasta Rouen, którego imię pozostaje dla nas nieznanne.

---

<sup>44</sup> Rabel, *o.c.*, s. 58.



1. Ukrzyżowanie, Kraków, Biblioteka Czartoryskich, Ms. Czart. 2944, s. 193 (fot. autorka)





2. *Oplakiwanie*, Kraków, Biblioteka Czartoryskich, Ms. Czart. 2944, s. 263 (fot. autorka)



3. Zwiastowanie pasterzom, Kraków, Biblioteka Czartoryskich, Ms. Czart. 2944, s. 111 (fot. autorka)





4. Nawiedzenie, Kraków, Biblioteka Czartoryskich, Ms. Czart. 2944, s. 71 (fot. autorka)



5. Adoracja Dzieciątka, Kraków, Biblioteka Czartoryskich, Ms. Czart. 2944, s. 101 (fot. autorka)



6. *Adoracja Dzieciątka*, Waddesdon Manor, James A. de Rothschild Collection, Ms. 12, fol. 49 (wg Delaissé, Marrow, de Wit)



7. *Uciezka do Egiptu*, Kraków, Biblioteka Czartoryskich, Ms. Czart. 2944, s. 127 (fot. autorka)



8. *Uciezka do Egiptu*, Waddesdon Manor, James A. de Rothschild Collection, Ms. 12, fol. 63<sup>v</sup> (wg Delaissé, Marrow, de Wit)





9. Nabożeństwo żałobne, Kraków, Biblioteka Czartoryskich, Ms. Czart. 2944, s. 205 (fot. autorka)



10. Zesłanie Ducha św., Kraków, Biblioteka Czartoryskich, Ms. Czart. 2944, s. 199 (fot. autorka)





11. Św. Piotr adorowany przez kobietę, Kraków, Biblioteka Czartoryskich, Ms. Czart. 2944, s. 157 (fot. autorka)



12. Św. Mikołaj adorowany przez mężczyznę,  
Kraków, Biblioteka Czartoryskich, Ms. Czart.  
2944, s. 155 (fot. autorka)



13. Św. Hermeland adorowany przez mężczyznę  
i kobietę, Paryż, Bibliothèque de l'Arsenal,  
Ms. 562, fol. 18<sup>v</sup> (wg Martin, Lauer)